

ПРОБЛЕМИ ЦИВІЛЬНОГО ПРАВА І ПРОЦЕСУ

УДК 347.12

І. Жилінкова, доктор юридичних наук, професор, професор кафедри цивільного права № 1 Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», член-кореспондент Національної академії правових наук України

Особливості здійснення суб'єктивних цивільних прав

Проблема визначення сутності такої монументальної правової категорії, як «правовідношення», має багатолітню історію. Утім єдиної концепції щодо цього в доктрині, як відомо, не склалося¹. Професор Є. О. Харитонов пояснює таке становище тим, що сьогодні «недостатньо враховується не лише необхідність чіткого розмежування визначення правовідносин на різних рівнях: загальнотеоретичному, галузевому-теоретичному, конкретно-галузевому, а й доцільність диференційованого підходу до визначення поняття правовідносин на галузевому рівні»².

Категорія цивільного правовідношення є також базовою в доктрині цивільного права. Вона застосовується при аналізі як статички, так і динаміки соціальних зв'язків у приватноправовій сфері. Неможливо описати цивільно-правову реальність без використання таких понять, як абсолютні та відносні, речові та зобов'язальні, регулятивні та охоронні, особисті та майнові правовідносини.

Цивільно-правова доктрина в цілому додержується усталених теоретичних уявлень щодо сутності правовідношення. Не утворюючи

¹ Див.: Загальна теорія держави і права : [підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закл.] / М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін. ; за ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. – Х. : Право, 2009 ; Общая теория государства и права. Академический курс : в 2 т. / под ред. М. Н. Марченко. Т. 2 : Теория права. – М. : Зерцало, 1998. – С. 273–275.

² Харитонов Є. О. Цивільні правовідносини : монографія / Є. О. Харитонов, В. Ф. Харитонова. – 2 ге вид. переробл. і доп. – Одеса : Фенікс, 2011. – С. 11–13.

окремої, самостійної теорії, у цивільному праві зазвичай підтримуються загальнотеоретичні розробки щодо природи правовідношення як явища¹. Зокрема, *правовідношення* розглядається як суб'єктно-об'єктний зв'язок, що виникає та пов'язує певних осіб між собою. *Зміст такого зв'язку становлять* відповідні суб'єктивні права та обов'язки його учасників². Отже, основне навантаження «перебирають» на себе вже внутрішні відносини сторін, сфера їх свободи та обмежень.

У свою чергу, *суб'єктивне право* визначається як гарантована правом міра можливої або дозволеної поведінки особи, змістовну складову якого становить низка відповідних правомочностей. У аспекті приватноправових відносин діють аналогічні правила. Оскільки суб'єктивне цивільне право має основні риси, що притаманні суб'єктивним правам у цілому, до його змісту також входить низка відповідних правомочностей³. З урахуванням панівних уявлень щодо природи суб'єктивного права, можна вважати, що до *змісту суб'єктивних цивільних прав* належать такі правомочності особи, як: 1) можливість діяти особисто; 2) можливість вимагати певної поведінки від зобов'язаної особи; 3) можливість звертатися до компетентних державних органів заради застосування державного примусу в разі невиконання контрагентом своїх обов'язків; 4) можливість користуватися соціальними благами на основі певного суб'єктивного права.

Вироблений наукою та практикою перелік правомочностей, що визначає зміст суб'єктивного права (у тому числі цивільного), має найбільш узагальнюючий характер. По суті він охоплює всі можливі дії суб'єктів і дозволяє охопити різні за своєю юридичною природою соціальні відносини.

Утім відомо, що в реальному житті формально мати право та набувати можливості реалізувати закладені в ньому правомочності — не завжди однакові явища. Тому самостійного значення на-

¹ Див.: Гражданское право : в 4 т. Т. 1 : Общая часть : учебник / отв. ред. Е. А. Суханов. – М., 2004. – С. 124; Стефанчук Р. О. Особисті немайнові права фізичних осіб в цивільному праві (поняття, зміст, система, особливості здійснення та захисту) : монографія / Р. О. Стефанчук ; відп. ред. Я. М. Шевченко. – Хмельницький : Вид-во Хмельн. ун-ту упр. та права, 2007. – С. 132.

² Див.: Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави : навч. посіб. – вид. 10-те, доп. / П. М. Рабінович. – Львів : Край, 2008. – С. 156.

³ Загальна теорія держави і права : [підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закл.] / М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін. ; за ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. – Х. : Право, 2009. – С. 345.

буває процес здійснення (реалізації) суб'єктивних цивільних прав, тих правомочностей, які становлять його сутнісний, змістовний елемент. Лише у процесі використання належних їй правомочностей особа реалізує свої права, повністю або частково задовольняючи власний інтерес. Саме ця стадія має остаточне і тому принципово вирішальне значення.

У літературі зазначається, що механізм здійснення прав та виконання обов'язків можна розглядати як у широкому розумінні, коли йдеться про процес індивідуалізації прав та обов'язків у цілому, так і у звуженому, враховуючи безпосередньо процес їх реалізації (виконання)¹.

Саме на стадії реалізації прав і хотілося б звернути основну увагу. Оскільки цивільні правовідносини мають загальні риси, що притаманні правовідносинам у цілому, механізм реалізації суб'єктивних цивільних прав у цілому відповідає загальному порядку реалізації нормативних приписів та переведення норм права в реальне суспільне життя. Проте при більш «наближеному» аналізі не можна не помітити багатьох нюансів та особливостей, які існують у процесі реалізації особами саме цивільних прав. Так, здійснення особистого права на використання автором свого твору суттєво буде відрізнятися від використання власником свого автомобіля, а реалізація спадкових прав — від реалізації права на житло. Принципово важливими можна визнати особливості здійснення особами своїх правомочностей у галузі цивільного права як права приватного, на відміну від сфери права публічного.

Отже, хотілося б позначити *особливості здійснення суб'єктивних цивільних прав*, які надають можливість підкреслити найбільш сутнісні характеристики відносин у приватноправовій сфері.

Відомо, що цивільні правовідносини ґрунтуються на засадах рівності сторін та відсутності елементів влади і підпорядкування, а їх учасники мають власну майнову та особисту автономію (відокремленість). Це служить підґрунтям для формування незалежної свідомої особи, яка розуміє власний інтерес, можливості та шляхи його задоволення, діє активно та цілеспрямовано. За своєю природою цивільні правовідносини пронизують усе соціальне життя. Фактично вони і є буттям людини, оскільки опосередковують правомірний, так би мовити «незіпсований» розвиток загального соціального спілкування.

¹ Див.: Вавилин Е. В. Осуществление и защита гражданских прав / Е. В. Вавилин ; Рос. акад. наук, Ин-т государства и права. – М. : Волтерс Клувер, 2009. – С. 152.

Це відбивається на процесі реалізації суб'єктивних цивільних прав. Учасники цивільних правовідносин самостійно обирають форми, способи, час та межі своєї юридичної та фактичної поведінки, не порушуючи права інших, сторонніх осіб. У цьому знаходить свій вияв загальна ідея, згідно з якою в галузі приватного права *особа здійснює свої суб'єктивні права вільно, на власний розсуд*. Ця базова позиція вперше знайшла своє безпосереднє закріплення на рівні закону (ч. 1 ст. 12, ч. 2 ст. 426 ЦК). Натомість галузь публічного права базується на принципі чіткого визначення поведінки особи, встановлюючи сферу її свободи. Особа діє виключно в межах своїх повноважень (функцій). Форма реалізації нормативних приписів (об'єктивного права) вже розглядається як виконання зобов'язуючих норм, тобто виконання суб'єктом покладених на нього обов'язків¹.

В аспекті приватноправових відносин хотілося б вказати на таку особливість процесу реалізації суб'єктивних цивільних прав, як *значний вибір фактичної поведінки управнених осіб, тобто вибір форм та способів реалізації права й досягнення інтересу за допомогою різноманітних фактичних дій*.

Дійсно, сфера цивільних правовідносин є настільки широкою та всеосяжною, що навіть неможливо передбачити шляхи та види *фактичних дій*, за допомогою яких управнена особа може реалізувати свої інтереси. Набуваючи річ у власність, особа зазвичай розраховує на володіння та користування нею. Власник речі задовольняє свої інтереси шляхом користування нею та споживаючи її властивості. Конкретні шляхи такого споживання обумовлені властивостями самої речі та розмірів власника.

Дещо по-іншому управнена особа може діяти в зобов'язальних цивільних правовідносинах. Задоволення її інтересу може сполучатися з діями інших зобов'язаних осіб. У сучасному світі значного поширення набули такі об'єкти цивільного права, як послуги. Учасники цивільних відносин, які набувають прав у цих сферах, реалізують їх відповідним чином за допомогою різноманітних фактичних дій. Якщо, наприклад, йдеться про сферу послуг, то особа може розраховувати на задоволення свого інтересу шляхом отримання відповідного відпочинку, лікування, освіти тощо. Для реалізації своїх прав вона здійснює *вибір фактичної поведінки*, тобто тих конкретних фактичних дій, які приведуть її до поставленої мети.

¹ Общая теория государства и права. Академический курс : в 2 т. / под ред. проф. М. Н. Марченко. Т. 2 : Теория права. – М. : Зерцало, 1998. – С. 313.

Без сумніву, вкрай своєрідними є цивільні правовідносини, об'єктом яких виступають результати творчої діяльності людини¹. Водночас тут зберігається загальна ідея, згідно з якою у сфері приватного права *особа здійснює свої суб'єктивні права вільно, на власний розсуд* (ч. 2 ст. 426 ЦК).

Отже, у приватній сфері зміст суб'єктивного цивільного права є настільки широким, що його реалізація здійснюється за допомогою безмежного кола фактичних дій управненої особи, яка самотійно, на власний розсуд обирає сферу та способи задоволення своїх інтересів.

Характерним для цивільного права є не лише різноманіття фактичної поведінки, а й багатоваріантність *юридичної поведінки учасників цивільних правовідносин*. Це означає, що сторони не лише здійснюють фактичні дії щодо реалізації своїх прав, а й мають для цього розгалужене юридичне підґрунтя і тому діють упевнено та цілеспрямовано.

У сучасному розумінні правовим підґрунтям для визначення змісту та обсягу юридичної поведінки сторін у приватній сфері можна визнати:

- а) різноманітні цивільні правочини (передусім договори);
- б) за їх відсутності — норми об'єктивного права, що зазвичай закріплюються у цивільному законодавстві.

Перший шлях обумовлений широкими можливостями учасників цивільних правовідносин самотійно встановлювати для себе обсяг та зміст суб'єктивних цивільних прав та обов'язків. Це завдання «обслуговують» різноманітні цивільні правочини, передусім договори (ст. 627 ЦК). Останнім часом значення договору як регулятора суспільних відносин значно зросло. Відповідно реалізація правомочностей особи залежить від того обсягу та сфери свободи, які сторони визначили для себе в договорі. По суті, особа вступає в договірні відносини саме для того, щоб задовольнити певний інтерес, тому зміст договору служить тим правовим підґрунтям, яке укріплює значення прав та надає можливості особі діяти на підставі самотійно вироблених для себе правил.

За відсутності договору форми юридичної поведінки сторін визначають норми об'єктивного права. Утім сучасне законодавство також закріплює широкі можливості для юридичної активності учасників цивільних відносин. Інколи законодавчі визначення мають найбільш

¹ Жилінкова І. В. Розпорядження правами інтелектуальної власності в Інтернеті / І. В. Жилінкова // Юрид. Україна. – 2011. – № 4. – С. 52–57.

широкий, узагальнюючий характер. Так, особа, яка має саме майнове право, може реалізувати це право на власний розсуд та задовольнити інтерес, який це право забезпечує; відмовитися від свого майнового права; передати належне їй майнове право іншій особі. Навіть нездійснення особою своїх прав не є підставою для їх припинення, крім випадків, установлених законом (ст. 12 ЦК України).

Якщо здійснення цивільного права потребує участі сторонніх осіб, тоді вже інші повноваження носія суб'єктивного права набувають первісного значення. Це можливості вимагати певної поведінки від зобов'язаної особи. Основне значення в таких способах реалізації в цивільному праві мають правовідносини зобов'язального, зокрема договірною характеру. Інколи реалізація суб'єктивного цивільного права потребує можливості звертатися до компетентних державних органів заради застосування державного примусу в разі невиконання контрагентом своїх обов'язків.

Однак акцентування уваги на діях управненої або зобов'язаної особи в цивільному праві далеко не завжди має принципове значення і значною мірою характеризує формально-юридичний аспект відносин.

Яскравою особливістю реалізації прав у сфері саме цивільних відносин є *активна взаємодія як управненої, так і зобов'язаної особи у процесі здійснення цивільних прав, що належать лише одній із них*, коли зобов'язана особа добре розуміє, що діє в інтересах іншої сторони і свідомо намагається реалізувати суб'єктивні права іншої особи. Інколи під час реалізації правомочностей, що належать управненій особі, інша сторона докладає надзвичайних зусиль і намагається діяти спільно та злагоджено для задоволення «чужого» для неї інтересу. Ваємодія сторін, спроможність об'єднати свої зусилля, діяти в «чужому» інтересі надає особливого значення таким загальнолюдським поняттям, як «добросовісність», «розумність» та «справедливість» (ст. 3 ЦК України), що панують у сфері приватного права. Саме вони свідчать про свідоме поважливе ставлення особи до себе та інших учасників суспільних відносин.

Хотілося б зазначити ще на одну особливість реалізації суб'єктивних цивільних прав. Звертає на себе увагу той факт, що в новому цивільному законодавстві закріплюються принципово *різні підходи до реалізації особистих та майнових прав*. При визначенні майнового права норми закону набувають деталізованого характеру, ретельно визначаючи обсяг та способи здійснення суб'єктивних цивільних прав. Згідно із ст. 12 ЦК особа, яка має майнове право, може: а) здійснити право та

задовольнити свій інтерес; б) відмовитися від свого майнового права; в) передати належне їй майнове право іншій особі.

По-іншому визначає закон порядок реалізації *особистих цивільних прав*. На перший погляд може виникнути враження, що закон ніби звужує можливості носія особистого права. Він наче позбавляє його певних «майнових правомочностей» (зокрема, таких, як відмова від свого права; передання права іншій особі). Утім є очевидним, що це не помилка або упущення, а принциповий підхід законодавця. Особисті цивільні права є настільки особливими, пов'язаними зі своїм носієм, що навіть закон не може визначати способи та характер їх реалізації.

У літературі справедливо відзначається, що створити загальне визначення єдиній моделі особистого немайнового права (структурі його правомочностей) неможливо, оскільки в найбільш загальних рисах зміст особистого немайнового права становить можливість особи вільно визначати свою поведінку в усіх аспектах своєї індивідуальної життєдіяльності¹.

Процес реалізації суб'єктивних цивільних прав набуває особливого значення, коли йдеться про їх *захист*. На цій стадії поведінка учасників також у цілому обумовлюється природою цивільних відносин. Відомо, що основною ознакою захисту в сфері приватного права є його майновий та компенсаційний характер. І хоча порушення в цій сфері також мають місце, основною метою захисту є не покарання порушника, а відновлення збалансованого становища сторін, пошук найбільш сприятливих умов для подальшої взаємодії та взаєморозуміння:

а) у процесі реалізації права на захист потерпіла сторона зазвичай вимагає застосувати засоби, що мають саме *компенсаційний характер* та спрямовані на відновлення її «первісного стану» (відшкодування збитків та моральної шкоди, відновлення становища, яке існувало до порушення, тощо);

б) цивільна відповідальність має також виключно *майновий характер* і ніколи не спрямована проти особи порушника. Це визначає межі та обсяг вимог (зміст правомочностей), які потерпіла особа може висувати до другої сторони;

¹ Див.: Стефанчук Р. О. Особисті немайнові права фізичних осіб в цивільному праві (поняття, зміст, система, особливості здійснення та захисту) : монографія / Р. О. Стефанчук ; відп. ред. Я. М. Шевченко. – Хмельницький : Вид-во Хмельн. ун-ту упр. та права, 2007. – С. 137.

в) лише у сфері приватного права може існувати ще одна особливість реалізації права особи на захист. У процесі соціальної взаємодії сторони мають широкі можливості *самостійно встановлювати для себе розмір та види відповідальності* на випадок порушення прав однієї з них або способи забезпечення прав управненої особи. У цивільному праві широко застосовуються такі спеціальні юридичні механізми, як неустойка, порука, гарантія тощо. Важливим є той факт, що їх види та розмір визначаються власне сторонами за взаємною згодою, а не силою публічного авторитету.

Отже, приватноправова сфера є своєрідним осередком сучасного соціального середовища. Вона базується на принципах рівності сторін, їх майнової та особистої незалежності, власного інтересу та можливості діяти вільно, на власний розсуд.

Ці базові ознаки сфери приватного права визначають особливості реалізації суб'єктивних прав осіб, які так чи інакше потрапляють у цю сферу, набуваючи прав та обов'язків суб'єктів цивільних правовідносин. Реалізація суб'єктивних цивільних прав має цілу низку особливостей, які створюють своєрідний та неповторний світ нашого юридичного буття, а реальна реалізація цивільних прав може служити показником подальшого розвитку нашого суспільства та держави.

Жилинкова И. Особенности осуществления гражданских прав

Статья посвящена характеристике субъективных гражданских прав и особенностям их осуществления. Субъективные права рассматриваются в контексте гражданского правоотношения в целом. Проводится идея о том, что общая природа отношений в частноправовой сфере (построенных на равенстве сторон, свободном волеизъявлении и имущественной самостоятельности участников) предопределяет характер реализации субъективных гражданских прав, особенности поведения участников гражданских правоотношений.

Ключевые слова: субъективные гражданские права, особенности осуществления субъективных гражданских прав, реализация правомочий, гражданское правоотношение.

Zhylinkova I. Features of realization of civil laws

The article is sanctified to description of equitable civil rights and features of their realization. Equitable rights are examined in the context of civil legal relationship on the whole. An idea is conducted that general nature of relations in a privately-legal sphere (parties built on equality, free will and property independence of participants) предотпределяет character of realization of equitable civil rights, features of behavior of participants civil rights.

Keywords: subjective civil rights, civil legal relationship.